

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ηθογραφικό διήγημα και έξω ελληνισμός
στον ύστερο 19ο αιώνα:
η περίπτωση του Νικολάου Β. Φαρδύ από τη Σαμοθράκη

Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα

Πρακτικά
του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών
Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002

Τόμος Α'

Οι μαρτυρίες των λογοτεχνικών κειμένων

Επιμέλεια:
Αστέριος Αργυρίου

Ελληνικά Γράμματα
Αθήνα 2004

Θανάσης Β. Κούγκουλος

**Ηθωγραφικό διήγημα και έξω ελληνισμός
στον ύστερο 19ο αιώνα:
η περίπτωση του Νικολάου Β. Φαρδύ από τη Σαμοθράκη**

Θανάσης Β. Κούγκουλος

**Ηθογραφικό διήγημα και έξω ελληνισμός
στον ύστερο 19ο αιώνα:
η περίπτωση του Νικολάου Β. Φαρδύ από τη Σαμοθράκη**

Ο Θράκας λόγιος της ύστερης Τουρκοκρατίας Νικόλαος Β. Φαρδύς είναι σήμερα γνωστός σε έναν περιορισμένο κύκλο ειδικών για τη σπουδαία και πολυσχιδή επιστημονική του συνεισφορά σε ποικίλους τομείς. Γεννήθηκε στη Σαμοθράκη το 1853 και πέθανε το 1901 σε ηλικία μόλις σαράντα οκτώ ετών¹. Φοίτησε στην περίφημη Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και πραγματοποίησε εκλεκτές σπουδές ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Μασσαλίας. Δίδαξε την ελληνική γλώσσα στο Καργκέζε της Κορσικής, στην ελληνική αποικία των Μανιατών. Στα 1887 ή 1888 επέστρεψε στη Σαμοθράκη και διέμεινε εκεί μέχρι το θάνατό του. Δημοσίευσε πλήθος βιβλίων και άρθρων με ευρύ περιεχόμενο (γλωσσολογικό, λαογραφικό, θρησκευο-

* Μια πρώτη μορφή της παρούσας εργασίας ανακοινώθηκε στην Επιστημονική Ημερίδα *Η ζωή και το έργο του Νικολάου Β. Φαρδύ* (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Σαμοθράκης, Χώρα Σαμοθράκης, 4 Αυγούστου 2001). Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην κ. Σ. Ν. Παπαγεωργίου, υποδιευθύντρια στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, και στην κ. Ε. Σεραφείμ-Ρηγοπούλου, απόγονο του Ν. Β. Φαρδύ, που μου επέτρεψαν να ερευνήσω τα αρχεία τους. Επίσης στην κ. Κ. Καφετζή για την εξαιρετικά γόνιμη συζήτηση πάνω στο κείμενο.

1. Για βιογραφικές και εργογραφικές πληροφορίες σχετικά με τον Ν. Β. Φαρδύ βλ. επιλεκτικά από τη βιβλιογραφία: Ι. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 1985 (1909), σσ. 87-97· Ν. Ανδριώτης, «Νικόλαος Φαρδύς. Μελέτη για τη ζωή και το έργο του», *Νέα Εστία*, τόμ. 3 (1928), σσ. 1022-1025· Μ.Φ. Δραγούμης, «Νικόλαος Φαρδύς (1853-1901), Ένας θαρραλέος τονοπνευματομάχος και προικισμένος λόγιος και μουσικοδιδάχης», *Χρονικό '77* (1977), σσ. 230-235· Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Απόηχοι παράδοσης και ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Τάσος Πιτσιλός, 1983, σσ. 167-177· Μ. Φ. Δραγούμης, *Ογδόντα πέντε δημοτικές μελωδίες από τα κατάλοιπα του Νικολάου Φαρδύ*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών-Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, 1991, σσ. 5-22, 115-116· Ε. Σεραφείμ-Ρηγοπούλου, «Νικόλαος Φαρδύς: ο Σαμοθρακίτης ιατροφιλόσοφος», *Ενδοχώρα* 39 (Μάρτιος-Απρίλιος 1995), σσ. 42-48· Α. Ι. Ιωαννίδης, «Ο ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Β. Φαρδύς (1853-1901): πρότυπο γενικού/οικογενειακού γιατρού», *Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* 9:3 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1997), σσ. 154-165.

λογικό, μουσικολογικό, ιστορικό, αρχαιολογικό, παιδαγωγικό, ιατρικό, γεωλογικό), προσανατολισμένο στο γενέθλιο νησί του. Έγινε ονομαστός στους τότε πνευματικούς κύκλους λόγω των αιρετικών γλωσσικών του απόψεων, εφόσον υποστήριζε ένα σύστημα γραφής χωρίς τόνους και πνεύματα. Καθώς δέχτηκε έντονες επικρίσεις, πρότεινε εναλλακτικά το μονοτονικό, ενενήντα και πλέον χρόνια πριν την εφαρμογή του από την ελληνική πολιτεία.

Ωστόσο, παραμένει άγνωστη έως τώρα μια επιπλέον αξιόλογη πτυχή της συγγραφικής του δραστηριότητας: η πρωτότυπη λογοτεχνική του παραγωγή. Ο Φαρδύς ασχολήθηκε περιστασιακά με την ποίηση και πιο συστηματικά με την αφηγηματική πεζογραφία, ιδίως με το διήγημα. Μικρή συμβολή στην ανάδειξη του πεζογραφικού του έργου αποτελεί η παρούσα μελέτη. Κύριος στόχος μας είναι η αδρομερής παρουσίασή του και η έκθεση των παραμέτρων της γραμματολογικής του αποτίμησης. Τα αφηγήματά του εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη φιλολογική έρευνα, καθώς, κατά τη γνώμη μας, συνεισφέρουν στη συζήτηση για τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ηθογραφικής πεζογραφίας της γενιάς του 1880. Κατά βάση προβάλλουν μια σχεδόν αδιερεύνητη διάσταση της ηθογραφίας: το αποκλίνον ιδεολογικό υπόβαθρο μεταξύ των διηγηματογράφων εντός των ελληνικών συνόρων και των λογίων του έξω ελληνισμού της οθωμανικής Ανατολής προς τα τέλη του 19ου αιώνα.

Τα ευρισκόμενα αφηγηματικά κείμενα του Φαρδύ ανέρχονται σε δέκα. Σώζονται διάσπαρτα σε δύο αυτόγραφα τετράδια-ημερολόγια μεταξύ διαφόρων επιστημονικών άρθρων, προσωπικών σημειώσεων και αντιγράφων επιστολών. Τα εννέα από τα δέκα περιλαμβάνονται σε ιδιόγραφο τετράδιο που φέρει έντυπη κόκκινη ετικέτα με τη λέξη *Journal*. Παραδόθηκε μαζί με άλλα χειρόγραφα το 1906 από την οικογένειά του στον Ι. Δραγούμη και φυλάσσεται από το 1960 στο αρχείο Ι. Δραγούμη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (στο εξής Αυτόγραφο Γενναδείου). Ένα πεζό περιέχεται επίσης σε ημερολόγιο-σημειωματάριο με τυπωμένο τίτλο *Agenda-Buvar, Bon Marché, 1885*, το οποίο βρίσκεται σε ιδιωτικό αρχείο του κ. Ν. Ρηγόπουλου, απόγονου του Φαρδύ, στην Αλεξανδρούπολη (στο εξής Αυτόγραφο Ρηγόπουλου). Όλα έμειναν ανέκδοτα όσο ζούσε ο συγγραφέας τους, με μοναδική πιθανώς εξαίρεση το διήγημα *Ανθρωποσωστης αιλουρος*, που σύμφωνα με επιπρόσθετη ιδιόχειρη σημείωση στο χειρόγραφο δημοσιεύτηκε το 1891 στην εφημερίδα *Αμάθεια* της Σμύρνης. Δυστυχώς η πληροφορία αυτή δεν εξακριβώθηκε από την έρευνά μας στις βιβλιοθήκες. Τρία πεζά δημοσιεύτηκαν πολλές δεκαετίες μετά το θάνατό του, στο πλαίσιο μικρών μελετημάτων για τη ζωή και το έργο του, με αρκετά λάθη στη μετα-

γραφη και χωρίς φιλολογική επιμέλεια: το *Ονειρον*², τμήμα του *Ο Γερο-Νικος*³ και *Το πρωτο μου φιλημα*⁴. Τα υπόλοιπα εξακολουθούν να είναι ανέκδοτα, αν και παρήλθαν εκατό χρόνια από την τελευτή του δημιουργού τους. Προφανώς ο αριθμός των σωζόμενων υπολείπεται κατά πολύ του αριθμού της συνολικής πεζογραφικής του συγκομιδής, εφόσον πρέπει να θεωρήσουμε χαμένο, οριστικά ή μη, σημαντικό μέρος των χειρογράφων του. Για παράδειγμα, ο Ν. Ανδριώτης, αφού εξέτασε το 1928 στη Σαμοθράκη το υπολειπόμενο από την επίσκεψη του Ι. Δραγούμη αρχαιακό υλικό, αναφέρει τους τίτλους δύο σατιρικών κειμένων⁵: *Αγυρτης, με τη διευκρίνιση κωμωδία σε τρεις πράξεις, και Κατηχηται και κατηχουμενοι*. Έκτοτε η τύχη τους αγνοείται.

Τα ευρισκόμενα πεζογραφήματα καταλαμβάνουν συγκεντρωτικά εβδομήντα οκτώ χειρόγραφες σελίδες μεγάλου μεγέθους (29X19 εκ.). Φυσικά ελλείπουν οι τόνοι και τα πνεύματα, όπως εξάλλου απαιτούσε το σύστημα γραφής που πρότεινε ο Φαρδύς⁶. Ολοκληρώνονται επτά (συγκαταλέγουμε και ορισμένα για την περάτωση των οποίων εκφράζουμε κάποια αμφιβολία), ένα είναι ατελές και δύο αφορούν απλώς σύντομα σημειώματα για μία σχεδιαζόμενη συλλογή διηγημάτων και για ένα αυτοτελές διήγημα. Η έκτασή τους είναι γενικά μικρή πλην του *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη*. Από εσωτερικές ενδείξεις των αυτόγραφων τετραδίων (χρονολογίες επιστολών και άρθρων ή βιογραφικά δεδομένα⁷) μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι τα πεζά γράφτηκαν μετά το 1887 ή 1888, όταν ο Φαρδύς επέστρεψε από την Ευρώπη στη Σαμοθράκη, και κατά προσέγγιση στις αρχές της δεκαετίας του 1890.

Ο Μ. Φ. Δραγούμης δίνει κατάλογο περιεχομένων του Αυτόγραφου Γενναδείου (το ονομάζει Φ3), όπου βέβαια καταχωρούνται και τα εννέα αφηγή-

2. Μ.Φ. Δραγούμης, «Νικόλαος Φαρδύς (1853-1901)...», ό.π., σσ. 232-233.

3. Ε. Σεραφείμ-Ρηγοπούλου, «Νικόλαος Φαρδύς...», ό.π., σσ. 47-48.

4. Εφ. *Η Γνώμη* (Αλεξανδρούπολη), 2 Αυγούστου 2001, σ. 9.

5. Ν. Ανδριώτης, «Νικόλαος Φαρδύς...», ό.π., σ. 1023.

6. Δύο είναι οι σχετικές μονογραφίες του για το θέμα της κατάργησης των τόνων και των πνευμάτων: *Διατριβη περι ατονου και απνευματιστου γραφης της ελληνικης γλωσσης*, Μασσαλία, εκδ. Barlatier - Feissat père et fils, 1884· *Περι ατονου και απνευματιστου γραφης της νεωτερας ελληνικης γλωσσης μαρτυριαι και αποδειξεις*, Αθήνα, 1889.

7. Στο Αυτόγραφο Γενναδείου εγγράφονται οι χρονολογίες: 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1897. Στο Αυτόγραφο Ρηγόπουλου, παρά την έντυπη χρονολογία 1885 του ημερολογίου, αναγνωρίζουμε βιογραφικά στοιχεία που σχετίζονται με τη διαμονή του στο νησί έπειτα από το 1887/1888.

ματα, με σφάλματα όμως στην αρίθμηση των σελίδων και στο χαρακτηρισμό τους⁸. Για το Αυτόγραφο Ρηγόπουλου δεν έχει συντελεσθεί παρόμοια καταγραφή. Παραθέτουμε αναλυτικά τον τίτλο του καθενός, τη θέση του στο χειρόγραφο, την υπόθεση και ελάχιστα σχόλια για τις αφηγηματικές τεχνικές κατά την τυπολογία του G. Genette, πρώτα για το Αυτόγραφο Γενναδείου και έπειτα για το αντίστοιχο του Ρηγόπουλου:

1. *Η νησος των φαγαδων*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 216-217. Υπότιτλος: *παραμυθι*. Αρχή περιπετειώδους ταξιδιωτικού πεζογραφήματος, αν κρίνουμε από το απόσπασμα και τα παρακειμενικά στοιχεία. Η αφήγηση γίνεται σε α' πρόσωπο, ο αφηγητής είναι ομοδιηγητικός και η εστίαση εσωτερική. Παρακολουθούμε τη μαρτυρία του κεντρικού χαρακτήρα για ένα επικίνδυνο ταξίδι στα 188. (αποκρύπτεται το ακριβές έτος) από την *Αγγλιαν δια την Οδεσσαν* με ιστιοφόρο φορτηγό.
2. *Το πρωτο μου φιλημα*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 222-224 και 226-228. Μότο: *Ημουν τρελλο κ' αστοχαστο παιδι/ ειχα τ' αναστημα μεγαλο*. Ολοκληρωμένο μικρό διήγημα. Υπάρχουν δύο αφηγητές: ο εξωδιηγητικός, που ταυτίζεται με τον συγγραφέα λόγω όμοιου ονόματος (N. = Νικόλαος), και ο ενδοδιηγητικός και ταυτοχρόνως αυτοδιηγητικός, ένας *ευκαταστατος και ευηποληπτος οιογενειαρχεις της Σμυρνης*. Ο εξωδιηγητικός αναλαμβάνει να μεταφέρει αυτούσια στον αναγνώστη την εξιστόρηση του ενδοδιηγητικού και φανερώνεται μόνο στο τέλος. Η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη και η εστίαση εσωτερική σταθερή. Περιγράφεται ο αγνός πρώτος έρωτας του Σμυρναίου με τη *γλαυκωπιδα κόρη Ελένη, ητις κατ' ουδεν υπελειπετο ωραιου και ευοσμου καλυκος ροδου*, τη μετέπειτα σύζυγό του. Ο ήρωας στην ηλικία των δεκαπέντε χρονών ερωτεύεται το νεαρό κορίτσι, που καταγόταν από κοινωνικά ανώτερη οικογένεια, παρεξηγεί τη φιλική της στάση και προσπαθεί να της κλέψει ένα φιλί.
3. *Σκηνη*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 224-226. Σύντομο σκωπτικό διήγημα.

8. Μ. Φ. Δραγούμης, *Ογδόντα πέντε δημοτικές μελωδίες...*, ό.π., σσ. 18-21. Διαπιστώνουμε τα εξής λάθη (ο πρώτος αριθμός αναφέρεται στη δική μας αρίθμηση και ο δεύτερος, εντός παρενθέσεως, στην αρίθμηση του Δραγούμη): Για το 2(15) σημειώνεται ότι καταλαμβάνει τις σ. 222-224, ενώ το σωστό είναι 222-224 και συμπληρωματικά 226-228. Για το 3(16) αντί των σ. 224-228 το ορθό είναι 224-226. Για το (25), *Τα κατορθωματα του Πατερ-Κακαβελα*, καταγράφεται η πληροφορία πως πρόκειται για μέρος διηγήματος, αν και στην πραγματικότητα αφορά έναν ανεξάρτητο τίτλο χωρίς να παρατίθεται κείμενο. Το 8(43) δεν αναγνωρίζεται ως λογοτεχνικό έργο. Τέλος, το 9(49) καταχωρείται με παραποιημένο τίτλο (*Κορκοραδο* αντί *Κυρκοραδο*) και χαρακτηρίζεται προσχέδιο διηγήματος παρόλο που είναι πλήρες.

Αφήγηση σε α' πρόσωπο, ομοδιηγητικός αφηγητής και εστίαση πάλι εσωτερική. Κατατίθεται ένα επεισόδιο από τη ναυτική ζωή της Σαμοθράκης. Ο αφηγητής πηγαίνει για ψάρεμα με μια παρέα άπληστων ανθρώπων. Μαζί είναι και ο Γιάννης, ο οποίος ήταν τοσόν πλεονεκτής ώστε ηθελε κανεις άλλος να μη πιανη ψαρια δια να μεννουν ολα δια ημας. Ξαφνικά σηκώνεται θάλασσα και η πλεονεξία της ομάδας οδηγεί σε ιλαροτραγικά αποτελέσματα: ο Γιάννης κοντεύει να πνιγεί, ένας άλλος (ο Δημοσθένης) από το φόβο του αποδευεί επανω εις το σιδηρο (= άγκυρα) και ένας τρίτος (ο Σαΐτης), από το ταρακούνημα της βάρκας, τρώει αντί για ψάρια τα κόπρανα του τρομοκρατημένου συντρόφου του.

4. *Βιβλιον. Τα αποκρυφα του οικογενειακου βιου*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σ. 230. Σχεδιάσμα οκτώ μόλις γραμμών για ένα βιβλίο: συλλογή διδακτικών ιστοριών με θέμα τα παραπτώματα των μελών της οικογένειας (π.χ. την απιστία των συζύγων ή την ηθική εκτροπή των παιδιών) και τις ψυχολογικές συνέπειές τους. Σκόπευε να οργανώσει το βιβλίο του ως εξής: *εκαστον των αρθρων (...) θα αποτεληται εκ τινος διηγηματιου, εν τω οποιω θα παρισταται το ενεργον προσωπον, διηγουμενον της αιτιας, δι' ης περιεπεσεν εις το δεινα, η, δεινα αμαρτημα.*
5. *Η ορφανή*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σ. 232. Σημείωμα οκτώ ξανά γραμμών για ένα διήγημα ρομαντικών καταβολών που θα παρουσίαζε τα βάσανα μιας ορφανής, ενάρετης και με χριστιανική ανατροφή κοπέλας από τη Σαμοθράκη.
6. *Οι γυναικομναλοι της Σαμοθρακης*, Αυτόγραφο Γενναδείου σσ. 232-236. Προγενέστερος τίτλος: *Οι αρσενικοθηλικοι της Σαμοθρακης*. Μικρό διήγημα που σατιρίζει την απόπειρα χειραφέτησης ορισμένων γυναικών του νησιού, παραλλάσσοντας αρχαίους λογοτεχνικούς μύθους του Αριστοφάνη (*Εκκλησιαΐζουσαι*, *Λυσιστράτη*). Παρότι διαθέτει αυτοτέλεια, ενδεχομένως να είναι η εισαγωγή εκτενέστερου κειμένου, το οποίο ή δεν αποπερατώθηκε ή απωλέσθηκε. Η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη, ο αφηγητής ετεροδιηγητικός και η εστίαση μηδενική. Η ψηλομύτα Πατσιαβουρούδα, η βρομιάρα Ποδοπάννα και η αργόσχολη Πορτογύρα δυσανασχετούν με τους καημένους, κατά τον συγγραφέα, συζύγους τους, ονειρεύονται να επαναστατήσουν αρματωμένες με βελόνες, ψαλίδια, αδράχτια ή τυλιγάδια, να καταλάβουν την εξουσία και όπως λέει η αρχηγός Πατσιαβουρούδα: *να μας δωσουν τα φορεματα τους και να φορεσουν αυτοι τα ιδικά μας. Να γινωμε ημεις ανδρες και αυτους να τους αναγκασωμε να γινουν γυναικες. Ημεις να τους διαταζουμε και αυτοι να υπακουουν.* Τα ονόματα των ηρωίδων έχουν σημειωτική λειτουργία: επισημαίνουν σε επίπεδο σημαινόμενου τη βασική αρνητική διάσταση της συμπεριφοράς τους.

7. *Ανθρωποσωστης αйлουρος*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 265-268. Προϋπάρχων διαγραμμένος τίτλος: *Ανθρωποσωστης γαττος*. Σύντομο διήγημα, επικεντρωμένο σε ένα περιστατικό της καθημερινότητας που υποτίθεται ότι είναι αληθινό. Ο Φαρδύς το δημοσίευσε ως δημοσιογραφικό άρθρο τονίζοντας: *Είναι δε το γεγονός ουτινος την αφηγησιν ωδε παρατιθημι ουχι φανταστικον φιλοτεχνημα, αποκυημα αργουντος καλαμου, αλλ' ιστορικον ανεκδοτον*. Στην προλογική παράγραφο η αφήγηση είναι σε α' πρόσωπο, στις επόμενες σε γ'. Ο ετεροδιηγητικός αφηγητής ιστορεί με δικά του λόγια όσα άκουσε από κάποιον άλλον για το πάθημα του παιδιού του στην αγροτική του οικία στη Σαμοθράκη. Η απόσταση από τα διαδραματιζόμενα προτιμήθηκε μεταγενέστερα. Στην πρώτη γραφή το συμβάν συνδέεται με το παιδί του αφηγητή και όχι ενός ξένου. Η εστίαση είναι μηδενική. Μια μητέρα αφήνει για λίγο το πέντε μηνών βρέφος της στην αυλή. Αναπάντεχα ένα φίδι προσελκύεται από τη μυρουδιά του γάλακτος και του επιτίθεται. Ο Σαλβατόρος, ο γάτος του σπιτιού, παλεύει με το φίδι, τραυματίζεται θανάσιμα, σκοτώνει το ερπετό επιδεικνύοντας απαράμιλλη γενναϊότητα, διασώζει το βρέφος και πεθαίνει. Πριν την κατεξοχήν διήγηση προτάσσεται γενικόλογη εισαγωγή για την αξία των γάτων και συστήνεται ο πρωταγωνιστής «αйлουρος», δομή που δικαιολογεί την εναλλαγή α' και γ' προσώπου και απαντάται σε παρεμφερή αφηγήματα της εποχής, όπως στην *Ιστορία μιας γάτας* του Ε. Ροΐδη (1893)⁹.
8. *Ονειρον*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 305-306. Υπότιτλος: *1895 Ιανουαριου 15/27 Κυριακη εσπερας προς την Δευτεραν ωρα 8η τουρκιστι*. Μικρό αυτοαναφορικό αφήγημα όπου ο Φαρδύς καταγράφει λογοτεχνικά ένα παράξενο όνειρό του. Ο πρωτοπρόσωπος ομοδιηγητικός αφηγητής συμπίπτει ρητώς με τον συγγραφέα (αναγράφεται με το πραγματικό του επώνυμο) και η εστίασή είναι εσωτερική. Ο αφηγητής περιπλανιέται στη Μασσαλία και επισκέπτεται την οικία ενός πανεπιστημιακού καθηγητή της ιατρικής.
9. *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη*, Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 399-431 και 434-455. Προηγούμενος καταργημένος τίτλος: *Ο τσαρλατανος Κιρκοραδης εν Σαμοθρακη. Τα κατορθωματα ενός τσαρλατανου*. Υπογράφεται αρχικά με το πλαστό όνομα Φ. Μεμετάλης· στη συνέχεια η ψευδωνυμία απορρίπτεται. Είναι το πιο εκτεταμένο και σημαντικό διήγημα-νουβέλα του Φαρδύ. Διαιρείται σε πρόλογο, μότο από τον *Ταρτούφο* του Μο-

9. Εφ. Αστν, 12 Δεκεμβρίου 1893. Τώρα στον τόμο Ε. Ροΐδης, *Αφηγήματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1988, σσ. 76-94.

λιέρου για το ρόλο της σάτιρας¹⁰, υποκεφάλαια με χωριστούς τίτλους και αυτόνομα επεισόδια, που σπονδυλωτά συνθέτουν ολόκληρη την ιστορία, και κλείνει με ένα μικρό επίλογο. Η εικόνα του χειρογράφου μαρτυρά πως δουλεύτηκε πολλές φορές. Κυρίως προστέθηκαν ή διορθώθηκαν υποκεφάλαια στον πρώτο σχεδιασμό, ώστε για μερικά να σώζονται δύο γραφές με διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Ο αφηγητής είναι ετεροδιηγητικός, τρίτοπρόσωπος, με μηδενική εστίαση. Μετέρχεται το τέχνασμα του εξωδιηγητικού αφηγητή-εκδότη, δηλαδή δήθεν διευθετεί σε ενιαίο κείμενο ειδήσεις από έναν ανταποκριτή του στη Σαμοθράκη: *Ημεις δε ουδεν αλλο επραξαμεν, ει μη απλως και μονον τας ειδησεις, τας οποιας κατα καιρους διεβιβαζεν ημιν ο εκ Σαμοθρακης ανταποκριτης ημων, να ταξινομησωμεν και σχηματισωμεν δι' αυτων εν ολον, οπερ ειναι το ανα χειρας διηγημα.* Αλλά, όπως στο *Ανθρωποσωστης αίλουρος*, μεταβάλλει εκ των υστέρων την προεπιλεγμένη στάση άμεσης συμμετοχής του στα γεγονότα, επιζητώντας να κρατήσει το πρόσχημα της αποστασιοποίησης. Ο μυθικός χρόνος σημειώνεται κάπως αόριστα (*εν πληρει δεκατω εννατω αιωνι, το ετος χιλια οκτακοσια τοσα*), καθώς πάλι απαλείφεται η ακέραια χρονολογία 1885. Στη Σαμοθράκη πέφτει θανατηφόρα επιδημική νόσος και αποδεκατίζονται οι κάτοικοι. Ένας Σμυρναίος προτείνει να κληθεί ιατρός και οι χωρικοί αναρωτιούνται τι πράγμα είναι αυτός, άνθρωπος ή δαίμονας. Το συμβούλιο των προεστών υποχρεώνεται να βρει και να πληρώσει τα έξοδα ενός γιατρού. Τυχαία φτάνει στο νησί ο τυφλικής καταγωγής τσαρλατάνος ψευτογιατρός Κυρκοράδος, τον οποίο καταδιώκουν οι αστυνομικές αρχές της Κωνσταντινούπολης. Συνεργάζεται με τους προύχοντες (τα ονόματα είναι δηλωτικά της χλεύης του αφηγητή και της διαφθοράς τους: Μουλάρακης, Γαδαρούδης, Σιασκήνογλους [από το σιασκήνης = άνθρωπος για πέταμα]), για να εξαπατήσουν από κοινού τον αμόρφωτο λαό και να επιδοθούν σε αισχροκέρδεια. Ο κομπογιαννίτης μεταμφιέζεται και υποκρίνεται πως έχει υπερφυσικές δυνάμεις εξάπτοντας τη δεισιδαιμονία των χωριατών. Εμπλέκεται σε μια σειρά από παρεξηγήσεις και φαιδρές πράξεις: π.χ. προσποιείται ότι ανασταίνει μια μυλωνού, γίνεται υπαίτιος να θεωρηθεί βρικόλακας ένας τσομπάνης, σαγηνεύει μια χήρα, κυνηγά γυναίκες, επιθυμεί να ρίξει στο κρεβάτι μια παντρεμένη Εβραία. Η ανήθικη

10. Σημειώνουμε ότι όταν ο Φαρδύς σπούδαζε στην Ευαγγελική Σχολή (1874-1879) ήδη είχε τυπωθεί στη Σμύρνη μετάφραση της συγκεκριμένης κωμωδίας του Μολιέρου από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίωση (1851).

διαγωγή του διχάζει την κοινότητα σε υποστηρικτές και κατακριτές του, ώσπου συλλαμβάνεται επιτέλους από τον ανώτερο Τούρκο διοικητή. Η νουβέλα *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος* εκφράζει τη βαθύτερη αποστροφή του Φαρδύ για τις δυσάρεστες πλευρές της κοινωνίας της Σαμοθράκης στη λήξη του 19ου αιώνα, την έλλειψη παιδείας και το αναίσχυντο κατεστημένο των ισχυρών. Ειδικότερα, με το σαρκασμό του, καταγγέλλει ανοιχτά ως λόγιος την ασυγχώρητη αφέλεια και αμάθεια των συντοπιτών του, ως σπουδαγμένος ιατρός τους απατεώνες πρακτικούς και ως συνειδητός πολίτης την αχρειότητα των δημογερόντων που εκμεταλλεύονται στυγνά το αγράμματο πλήθος. Η προφορική παράδοση βεβαιώνει ότι όντως συγκρούστηκε σφόδρα με έναν Αρμένι εμπειρικό που απολάμβανε την προστασία της τουρκικής διοίκησης και άσκησε δριμεία κριτική στους πλουσίους από το αξίωμα του δημάρχου ή τη θέση του ιδιώτη¹¹. Άρα μετασηματίζει σε λογοτεχνία το πραγματικό του βίωμα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την αυξημένη συχνότητα εμφάνισης του μοτίβου του κομπογιαννίτη στα λογοτεχνικά του κείμενα¹² και από μια πολύ διαφωτιστική για την περίπτωση μας ιατρική έκθεσή του, συνταγμένη με αφορμή την εξέταση και το θάνατο του τραυματισθέντος αστυνόμου του νησιού στις 12 Ιουλίου 1899¹³. Εκεί διαβάζουμε: *Πλησιον του πασχοντος ευρον και τον χειρουργον Κιρκορ Συμεων Εφενδην*. Η σύμπτωση των ονομάτων του χειρούργου και του λογοτεχνικού ήρωα (Κιρκόρ και Κυρκοράδος), η αρμένικη εθνικότητα που υπονοείται από το ανθρωπωνύμιο και η χρήση του όρου χειρούργος, που από το Μεσαίωνα έως το 19ο αιώνα καλύπτει τους αγύρτες μη επιστήμονες ιατρούς¹⁴, δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης ως προς το γεγονός ότι μυθοποιείται κάποιο υπαρκτό πρόσωπο.

10. *Ο γερο-Νικος*, Αυτόγραφο Ρηγόπουλου, σσ. 44, 47. Περιπαικτικό αυτοβιογραφικό αφήγημα μικρής έκτασης. Παρωδεί το ύφος βιογραφικού σημειώματος. Παρότι γράφει για τον εαυτό του, υποδύεται τον ετεροδιηγητικό τρι-

11. Ε. Σεραφείμ-Ρηγοπούλου, «Νικόλαος Φαρδύς...», ό.π., σ. 45.

12. Εκτός από τη νουβέλα παρατηρείται σε ένα σατιρικό άτιτλο ποίημα που απαρτίζεται από είκοσι τέσσερις ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία (Αυτόγραφο Γενναδείου, σ. 217), σε οκτώ στιχουργήματα συνδεδεμένα με την άνω νουβέλα (Αυτόγραφο Γενναδείου, σσ. 456-465) και στην μνημονευόμενη από τον Ν. Ανδριώτη κωμωδία *Αγύρτης*, δηλαδή συνολικά σε τέσσερα έργα.

13. Α. Ι. Ιωαννίδης, «Ο ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Β. Φαρδύς (1853-1901)...», ό.π.

14. Ε. Η. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, μτφ. Β. Παχάλης, Γ. Ηλιάδης, Β. Καρατζούλης, Αθήνα, εκδ. Μαραθιάς, 1998, σ. 119.

το πρόσωπο αφηγητή, ο οποίος συγκεντρώνει πληροφορίες για τον επαρχιώτη σοφό (*χωρικό φιλοσοφό*) Γερο-Νίκο. Αποτελεί εισαγωγικό κείμενο σε συλλογή εντρόπελων συνοπτικών διηγήσεων με πρωταγωνιστή τον ίδιο. Πίσω από τον ειρωνικό τόνο δύσκολα κρύβεται η πικρία ή και η αγανάκτηση για τον παραγκωνισμό του από τους συγχρόνους του. Μάλιστα, ο γενέθλιος τόπος του, η Σαμοθράκη, γνωστοποιείται μετωνυμικά με τη λέξη Βλακοχώρι.

Ο Φαρδύς χαρακτηρίζει τα πεζά του *διηγήματα* ή *διηγημάτια*, *παραμύθια*, *μάρθρα* και *αρθρίδια*. Ειδικά ο όρος *παραμύθι* χρησιμοποιείται από αρκετούς πεζογράφους της γενιάς του 1880, συχνότερα στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όπως από τους Γ. Ψυχάρη, Α. Εφταλιώτη, Κ. Πασαγιάννη, Γ. Επαχτίτη¹⁵. Είναι συνώνυμος του όρου ηθογραφικό διήγημα και αποπειράται να καθορίσει τις κεντρικές του παραμέτρους: μύθος, εθνικό θέμα και λαϊκό ύφος. Η υιοθέτησή του και από τον Φαρδύ αποκαλύπτει την επαρκή ενημέρωση ή την έμμεση συνδρομή του στις θεωρητικές συζητήσεις για την ελληνική εκδοχή του διηγήματος. Σήμερα εμείς θα μπορούσαμε να τα εντάξουμε όλα στο είδος του διηγήματος, πλην του *Ονειρου* και του *Γερο-Νικου* που εμπίπτουν στην ασαφή κατηγορία των λογοτεχνικών αφηγημάτων.

Η γλώσσα τους δεν είναι ομοιόμορφη. Η προαναφερόμενη ανακολουθία πρόδηλα σχετίζεται με την τοποθέτησή του απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα: καθαρευουσιάνος Κοραϊστής με κοινωνικές απόψεις που τείνουν προς την πλευρά των δημοτικιστών¹⁶. Τρία είναι γραμμένα σε αυστηρή καθαρεύουσα (*Το πρωτο μου φιλημα*, *Ανθρωποσωστης αιλουρος*, *Ονειρον*), δύο σε μετριοπαθή καθαρεύουσα (*Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη*, *Ο γερο-Νικος*) και τρία προσεγγίζουν την τότε δημοτική (*Η νησος των φαγαδων*, *Σκηνη*, *Οι γυναικομναλοι της Σαμοθρακης*). Αλλά και εντός του ιδίου κειμένου δεν κατακτάται απόλυτη γλωσσική ισορροπία, διότι παρεισφρέουν καθαρευουσιάνικοι τύποι σε συμφραζόμενα δημοτικής (π.χ., *Καμε το χατιρι του ενος*, *καμε το χατιρι του αλλουνου*. *Σε τετοια περιστασι δεν πρεπει να φαινεται τις χωριατισσα*. *Οι γυναικομναλοι της Σαμοθρακης*) ή το αντίθετο, μολονότι κάποτε η ετερόκλητη ανάμειξη είναι εσκεμμένη, ώστε να προξενεί τη θυμηδία του αναγνώστη και να εξυπηρετεί τους σκοπούς της αφήγησης.

15. Γ. Μελισσαράτου, «Η χρήση του όρου “παραμύθι” και η τύχη του Γκάλλιβερ στον Ψυχάρη», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989), σσ. 83-91.

16. Ν. Κατσάνης, «Ο Ν.Β. Φαρδύς ως γλωσσολόγος», ανακοίνωση στην Επιστημονική Ημερίδα *Η ζωή και το έργο του Νικολάου Β. Φαρδύ*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Σαμοθράκης, 4 Αυγούστου 2001, υπό δημοσίευση. Βλ. τεύχος περιλήψεων, σ. 13.

Μπορεί ο λόγιος της Σαμοθράκης να μην ευτύχησε να δει τυπωμένα τα αφηγήματά του ή να μην τους έδωσε προτεραιότητα ανάμεσα στον όγκο της επιστημονικής του δουλειάς, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στέκονται στο περιθώριο των λογοτεχνικών ζυμώσεων του καιρού του. Η θεματολογία των διηγημάτων του συμβαδίζει αρμονικά με τις αναζητήσεις της ηθογραφίας του 1880 και ιδίως με τις πιο προωθημένες εκφάνσεις της. Η εξιδανίκευση του παιδικού έρωτα, η εξίσου ρομαντική ορφάνια της ενάρετης κόρης, αστεία ναυτικά περιστατικά, δοκιμασίες ή κατορθώματα γάτων εμπνέουν παρομοίως τους βασικούς εκπροσώπους της γενιάς του 1880, τον Α. Παπαδιαμάντη, τον Ι. Κονδυλάκη, τον Α. Καρκαβίτσα, τον Α. Εφταλιώτη, τον Ε. Ροΐδη ή τον Μ. Μητσάκη. Και βεβαίως η εξαπάτηση των αδαών χωρικών από έναν ελεεινό τσαρλατάνο, ανάλογο του Κυρκοράδου, βρήκε την πιο δραματική της έκφραση στον Τζιριτόκωστα, τον *Ζητιάνο* (1896)¹⁷ του Α. Καρκαβίτσα, συναδέλφου του Φαρδύ στην ιατρική. Το διήγημα *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη* και το μυθιστόρημα *Ζητιάνος* παρουσιάζουν ενίοτε εντυπωσιακή ομοιότητα στο ύφος και στην πλοκή, καθότι οι αρνητικοί ήρωες έχουν σε αρκετά σημεία παραπλήσιο ήθος και αντιδράσεις. Πέραν της συναφούς σατιρικής πρόθεσης, οπωσδήποτε υπάρχουν και ουσιώδεις διαφορές: το *Ζητιάνος* άπτεται των ορίων του τραγικού και ο Καρκαβίτσας ολοκληρώνει το χαρακτήρα του αγύρτη, αντίθετα το *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη* αρκείται ως επί το πλείστον στις κωμικές καταστάσεις, με δραματικές πάντως προεκτάσεις, ενώ η προσωπικότητα του κομπογιαννίτη μένει ανολοκλήρωτη. Παραθέτουμε ελάχιστα παραδείγματα σύγκλισης που επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό μας: α) Το παρουσιαστικό και οι δήθεν μαγικές ικανότητες των ξενόφερτων πανούργων Τζιριτόκωστα και Κυρκοράδου γοητεύουν τις ντόπιες γυναίκες. β) Ο Τζιριτόκωστας παρέχει επικίνδυνη εκτρωτική σκόνη στην έγκυο Καραγκούνα Κρυστάλλω οδηγώντας την στην αυτοκτονία, αντίστοιχα και ο Κυρκοράδος τρομάζει την έγκυο γυναίκα ενός μυλωνά και είναι υπεύθυνος για την αποβολή της. γ) Ο Τζιριτόκωστας δημιουργεί παρεξήγηση με τον πεθαμένο παραγιό του Μουτζούρη εκμεταλλευόμενος τη δεισιδαιμονία και το φόβο των Καραγκούνηδων, με αποτέλεσμα ο τελωνοφύλακας Βαλαχάς να εκληφθεί από το πανικόβλητο πλήθος ως βρικόλακας. Και ο Κυρκοράδος προκαλεί σύγχυση γύρω από έναν τσομπάνη, που επίσης νομίζεται για βρικόλακας. δ) Και οι δύο αρνητικοί ήρωες διαφεύγουν ατιμώρητοι για να συνεχίσουν το ποταπό

17. Για τον *Ζητιάνο* βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα», στο *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τόμος Β', Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1984, σσ. 91-128.

έργο τους. Ο Κυρκοράδος, αν και συλλαμβάνεται από τις αρχές, απαλλάσσεται, όπως μαθαίνουμε στον επίλογο, από τη δικαιοσύνη και καταφεύγει στην Κωνσταντινούπολη ανενόχλητος.

Γενικότερα, η έντονη κωμική μεγέθυνση των πραγμάτων διακρίνεται και σε άλλους λογοτέχνες στο τέλος του 19ου αιώνα, κατά πρώτο λόγο στον Ι. Κονδυλάκη¹⁸ και μερικώς σε περιπτώσεις όπως του Χ. Χρηστοβασίλη (*Ο Κουτσογιάννης στα Γιάννινα*, 1898). Με άλλα λόγια, το πυκνό δίκτυο διακειμενικών σχέσεων του Φαρδύ με πεζογράφους και έργα της γενιάς του 1880 τον κατατάσσει οργανικά στους κόλπους της. Η εύλογη ταξινόμησή του στην ηθογραφία ίσως εξηγεί και την απόρριψη των πεζών του από όσους μελέτησαν τα χειρόγρατά του στις αρχές του 20ού αιώνα: δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τότε αρχίζει η άρνηση της ηθογραφίας¹⁹, που κορυφώνεται στα 1929 με το δοκίμιο *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γ. Θεοδοκά²⁰. Μάλλον επηρεασμένοι από τη διάχυτη ατμόσφαιρα αποδοκιμασίας, ο Ι. Δραγούμης τα αξιολογεί, χωρίς δεύτερη σκέψη, ως μέτρια²¹ και ο Ν. Ανδριώτης ως ξεπερασμένα²².

Στα πεζά του ανιχνεύονται εύκολα οι κυρίαρχες θεματικές και αφηγηματικές σταθερές της ηθογραφικής πεζογραφίας²³:

1. Προσήλωση στο παρόν. Ο Φαρδύς γράφει γύρω στα 1890 και ο χρόνος της αφήγησης τοποθετείται είτε στην αμέσως παρελθούσα δεκαετία είτε παράλληλα προς τη συγγραφή: *Εις τα 188. Νοεμβριου 25... (Η νησος των φαγαδων), μοι διηγειτο προ δεκα περιπου ετων... (Το πρωτο μου φιλημα), μιας των ημερων του παρελθοντος μηνος (Ανθρωποσωστης αιλουρος), Κατα το ετος χιλια οχτακοσια τοσα.../ Εν ετει 1885... (Κυρκοραδος ο τσαρλατανος εν Σαμοθρακη)*. Ενδεικτικό του παροντικού του προσανατολισμού είναι ότι αδιαφορεί να αξιοποιήσει λογοτεχνικά τις ιστορικές του έρευνες.
2. Εγγραφή των διηγήσεων στο χώρο των βιοτικών εμπειριών του συγγραφέα,

18. Γ. Σαϊτάκης, *Το χιούμορ και η τραγικότητα στον Ιωάννη Κονδυλάκη*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιοεκδοτική, 1998.

19. Για την κατάκριση της ηθογραφίας και το απαξιωτικό περιεχόμενο του όρου βλ. Χ. Μηλιώνης, «Παπαδιαμάντης και ηθογραφία ή ηθογραφίας αναίρεσις», στο *Σημαδιακός και αταίριαστος*, Αθήνα, Νεφέλη, 1994, σσ. 47-72.

20. Γ. Θεοδοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1973, σσ. 37-56.

21. Ι. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, ό.π., σ. 88.

22. Ν. Ανδριώτης, «Νικόλαος Φαρδύς...», ό.π., σ. 1023.

23. Για τα γνωρίσματα της ηθογραφίας βλ. την πρόσφατη μελέτη: Π. Βουτούρης, *Ως εις Καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σ. 260.

στο γενέθλιο τόπο και στο οικείο του περιβάλλον²⁴. Έξι διαδραματίζονται στη γενέτειρά του Σαμοθράκη, από ένα στους τόπους των σπουδών του (Σμύρνη και Μασσαλία), σε ένα αναφαίνεται το γειτονικό Δεδέαγατς (= Αλεξανδρούπολη) και ένα δεν έχει τοπικό προσδιορισμό. Επιπλέον, τα πεζογραφήματα *Σκηνη* και *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος* βρίθουν τοπωνυμίων της Σαμοθράκης: Άμμος, βράχοι του Κούκου, εξωκλήσι Αγίου Λαζάρου, Κάβος Ακρωτηρίου, Κάβος Πλατάνου, Καμαριώτισσα, Κατάρτι, Μακρουλιές, Μοναστήρι, Μύλοι, ρυάκι της Αμπέλας, Σταυρί, Χωριό²⁵.

3. Αποτύπωση σκηνών λαογραφικού περιεχομένου και απεικόνιση των ηθών, των εθίμων και του παραδοσιακού κοινωνικού βίου. Π.χ., στο *Πρωτο μου φίλημα* η συνήθεια της προσφοράς κρασιού (νάματος) από τους πιστούς στο ναό²⁶ ή στο *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος* η σύσκεψη των τοπικών αρχόντων για δημόσιες υποθέσεις, η περιγραφή της φανταχτερής ενδυμασίας των πρακτικών γιατρών και του συστήματος προσέλκυσης πελατών, οι λαϊκές δοξασίες για τους βρικόλακες, η καθημερινότητα στο καφενείο, τα λαϊκά δικαστήρια κ.λπ.
4. Σκιαγράφηση συγκεκριμένων ανθρώπινων τύπων με απόδοση, ή καλύτερα παραμορφωτική διόγκωση στον Φαρδύ, των διακριτικών τους γνωρισμάτων π.χ. στο *Οι γυναικομυαλοι της Σαμοθρακης* η υπερφίαλη, η σιχαμερή, η λαίμαργη και η τεμπέλα γυναίκα.
5. Μεταχείριση αφηγηματικών τεχνικών που αποσκοπούν στην αληθοφάνεια της ιστορίας. Η αίσθηση του αληθούς επιδιώκεται πρωτίστως με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση²⁷ (σε πέντε από τα οκτώ κείμενα, αν αφαιρέσουμε τα

24. Ειδικότερα για το χώρο και το ρόλο της εντοπιότητας στην ηθογραφία βλ. P. Mackridge, "The textualisation of place in Greek fiction 1883-1903", *Journal of Mediterranean Studies* 2 (1992), σσ. 148-168· Γ. Μελισσαράτου, «Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας», στο Ε.Γ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης, Το έργο του στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα 11-13 Ιουνίου 1993, Πρέβεζα, εκδ. Δήμος Πρέβεζας, 1994, σσ. 150-155.

25. Για τα αναφερόμενα τοπωνύμια εκτός από το εξωκλήσι Αγίου Λαζάρου και το Μοναστήρι βλ. με την αντίστοιχη σειρά: Ν. Κατσάνης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης. Ιστορική εισαγωγή, γλωσσικό ιδίωμα, ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, φυτωνύμια, ζωνώνμια*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Δήμος Σαμοθράκης, 1996, σσ. 178, 204, 176, 229, 196-197, 199, 214, 219, 178, 235, 246.

26. Το έθιμο υπάρχει και στον Α. Παπαδιαμάντη: Μ. Γ. Βαρβούνης, Ν. Σουλιωτάκη, *Η παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των συγχρόνων του στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Αρμός, 1998, σ. 49.

27. Για τις πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις στο ηθογραφικό πλαίσιο βλ. και Γ. Φαρίνου -Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1987, σσ. 243-246.

σχέδια) ή το κτητικό «μου» στον τίτλο *Το πρωτο μου φιλημα*, όπως συμβαίνει και στο διήγημα *Το αμάρτημα της μητρός μου* του Γ. Βιζυηνού²⁸, που εξισώνουν τη διήγηση με την αδιαμφισβήτητη μαρτυρία. Επιπροσθέτως, επιτυγχάνεται με την παράθεση ιδιωματικών διαλόγων που αναπαράγουν πιστά τη φωνή του ήρωα της αγροτικής κοινωνίας. Ο Φαρδύς ορισμένες στιγμές, παρά το σεβασμό του στον κανόνα, αμφιταλαντεύεται και εξομαλύνει ατυχώς τους ιδιωματισμούς προς την κοινή γλώσσα και τη λογιότερη των αφηγηματικών μερών. Π.χ. στο *Κυρκοραδος ο τσαρλατανος* ένας γεωργός με ετοιμοθάνατο παιδί «μιλά» σε σαμοθρακίτικο ιδίωμα: *–Μπεη, παναημαση! Γω γημι καλα, μου του πηδι μ' να κανς καλα. Όμως τα λόγια ενός άλλου τσομπάνη διορθώνονται άστοχα από: –Μπεη! παναημαση, καμ δε σοι δωσω δα το τυϊ... σε: – Το τυρι το δικο μου δεν θα ημπορεσης να το φαγης... ή ιδιωματικές λέξεις μεταφέρονται σε συμβατικό λόγο: αποθαμένοι αντί γιαποθομεν και γεροντηληγια αντί τζορματζηληγια.*

6. Ρεαλιστική αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας της υπαίθρου και των προβλημάτων της. Ο ρεαλισμός του οξύνεται από την καυστική ειρωνεία και, αποφεύγοντας την εξιδανίκευση ή την ειδυλλιακή αντιμετώπιση της ζωής του χωριού, στρέφεται προς την ανάδειξη των σκοτεινών πλευρών της επαρχίας μέσω της κωμικοτραγικής οπτικής. Επομένως, ανήκει στο ρεύμα της ρεαλιστικής αγροτικής ηθογραφίας, κατά την ορολογία του Π. Βουτούρη²⁹, που υπερβαίνει τη λαογραφική επιφάνεια και ασκεί κοινωνική κριτική. Είναι χαρακτηριστικό πως μέχρι και στο ρομαντικό *Το πρωτο μου φιλημα* ιδανικός είναι μονάχα ο έρωτας και όχι ο κοινωνικός περίγυρος, ο οποίος λόγω της ταξικής του διαστρωμάτωσης βάζει εμπόδια στην αγάπη.

Τα δομικά συστατικά της ηθογραφίας του Φαρδύ φρονούμε πως είναι το λαογραφικό υπόστρωμα, η υπεράσπιση των παραδοσιακών ιδεών του Διαφωτισμού και η άσκηση ελέγχου στα κοινωνικά δρώμενα. Τα παραπάνω γνωρίσματα διαπλάθονται σταδιακά σε συνάρτηση με τις συνθήκες μέσα στις οποίες μεγάλωσε, τις επιδράσεις των σπουδών του και τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα. Η ενεργή παρουσία του λαϊκού πολιτισμού στα αφηγήματά του δεν προκύπτει αποκλειστικά από την επιρροή της λογοτεχνικής στροφής του 1880 στον αγροτικό χώρο, εξάλλου η κίνηση αυτή αφορά περισσότερο αστούς πεζογράφους που ξαφνικά ανακαλύπτουν την εξοχή. Συνδέεται, κυρίως, με τις

28. Π. Μουλλάς, «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ.Μ. Βιζυηνός», εισαγωγή στο Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα, Ερμής, 1980, σ. 97.

29. Π. Βουτούρης, *Ως εις Καθρέπτην...*, ό.π., σσ. 261-262.

μνήμες από τη Σαμοθράκη της παιδικής του ηλικίας και τεκμηριώνεται από τα πολυάριθμα λαογραφικά του μελετήματα και τα δύο βραβεία που έλαβε στον Ζωγράφειο Διαγωνισμό των «ζώντων μνημείων» του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1895, 1899)³⁰. Η διαφωτιστική αντίληψη, συμπορευόμενη με συντηρητικές και ρομαντικές ροπές φαναριώτικης προέλευσης, εννόητα αφορμάται από την κλασική και θρησκευτική του μέση εκπαίδευση στην κραταιά Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Η κριτική του διάθεση πιθανόν αναπτύσσεται από την επαφή του με τη νεωτεριστική στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα γαλλική πεζογραφία, όταν διαμένει στη Μασσαλία και την Κορσική. Άραγε γνωρίζει τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του G. Flaubert (1821-1880), του E. Zola (1840-1902) ή του Guy de Maupassant (1850-1893); Δέχεται επήρεια από τη γραφή και τη φήμη τους; Ερωτήματα χωρίς σαφή απάντηση, ωστόσο κρίσιμα, αν αναλογιστούμε τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξαν ο ρεαλισμός και ο νατουραλισμός στη συγκρότηση της ελληνικής ηθογραφίας³¹. Πάντως, εντοπίσαμε μια αξιοπρόσεχτη ένδειξη επαφής: Στο σχέδιο για *Τα αποκρυφα του οικογενειακού βίου* σημειώνει εμφατικά: *Τα πραγματά θα εκτιθενται εν ολη αυτων τη φυσικοτητι μονον των γυμνων λεξεων θα λαμβανεται φροντις*. Ασφαλώς πρόκειται για δήλωση εφαρμογής του ρεαλιστικού/νατουραλιστικού μαθήματος. Είναι σημαντικό πως οι ίδιοι παράγοντες παρατηρούνται και στο έργο του άλλου Θράκα, του Γ. Βιζυηνού: οι μνήμες από τη Βιζύη, το φαναριώτικο περιβάλλον και η Ευρώπη διαμέσου των πανεπιστημιακών του σπουδών³².

Συνισταμένη των τριών αξόνων (λαογραφία, διαφωτιστική παιδεία, κοινωνική καταγγελία) είναι η διαπεραστική του ειρωνεία, που ενδυναμώνεται από τη γεωγραφική και πνευματική του απομόνωση στα τελευταία του χρόνια. Στο διάστημα αυτό έρχεται σε ρήξη με τους λόγιους κύκλους της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης. Στο Αυτόγραφο Γενναδείου (σ. 193) διασώζεται απαντητική επιστολή του 1889 εναντίον του Χ. Άννινου³³, συνεργάτη του περιοδι-

30. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, σύγγραμμα περιοδικόν, τόμ. ΚΣΤ' (1896), σ. 120 και τόμ. ΚΖ' (1900), σ. 160. Επίσης για τη συμμετοχή του στον ΕΦΣΚ και σε άλλους συλλόγους της Κωνσταντινούπολης, βλ. Μ. Φ. Δραγούμης, *Ογδόντα πέντε δημοτικές μελωδίες...*, ό.π., σσ. 7-10.

31. Μ. Βίτσι, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέρδος, 1991³, σ. 37 κ.εξ.

32. Π. Μουλλάς, «Το νεοελληνικό διήγημα...», ό.π., σσ. νε'-πε'.

33. Για τον διηγηματογράφο και μεταφραστή της *Εστίας* Χ. Άννινο βλ. Γ. Παπακώστας, *Το περιοδικό Εστία και το διήγημα*, Αθήνα, Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, 1982, σσ. 137-138, 156-157· Κ. Κωστίου, «Μπάμπης Άννινος», στο *Η παλιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. 2, 1880-1900, Αθήνα, Σοκόλης, 1977, σσ. 176-192.

κού *Εστία*, επίσημου εκδοτικού οργάνου της γενιάς του ηθογραφικού διηγήματος. Η διένεξη, για ένα άρθρο και το τονικό του σύστημα, οπωσδήποτε αντανακλά την ευρύτερη διάσταση των μέσα λογίων με τους έξω στον ύστερο 19ο αιώνα³⁴. Για πολλούς Ελλαδίτες ο Φαρδύς είναι ένας ακόμη ενοχλητικός τουρκομερίτης που εμπορεύεται ευφυολογίες, κατά τις μομφές του Άννινου. Δυστυχώς, δέκα χρόνια αργότερα, το 1899, θα διαγραφεί επεισοδιακά και από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολης³⁵. Έτσι απογοητευμένος ζητά διέξοδο στη λυτρωτική σάτιρα.

Ο Φαρδύς δεν ασπάζεται την ειδυλλιακή τάση της ηθογραφίας και για μια επιπρόσθετη αιτία. Το πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινούπολης³⁶, κέντρου του οθωμανικού ελληνισμού, δεν ευνοούσε την καλλιέργειά της. Η προτροπή του Ν. Γ. Πολίτη και του περιοδικού *Εστία* για συγγραφή ελληνικού διηγήματος στα 1883³⁷, που στην πράξη προάγει τη σύσταση εθνικής λογοτεχνίας σε αλληλεξάρτηση με την κατασκευή εθνικής ταυτότητας, στόχευε στους Ελλαδίτες λογοτέχνες. Οι εγγράμματοι της Κωνσταντινούπολης και της Ανατολής, κληρονόμοι του λογιωτατισμού και του βυζαντινισμού, καθώς δεν διακατέχονται από το ιδεολόγημα της εθνικής πατρίδας, η οποία στην ειδυλλιακή ηθογραφία εξομοιώνεται με το χωριό, δεν νιώθουν καμία εσωτερική παρόρμηση να ωραιοποιήσουν την ύπαιθρο-πατρίδα. Ιδιαίτερα την εποχή αυτή και έως τους Βαλκανικούς Πολέμους, η συλλογική ταυτότητα των Ελλήνων της πολυεθνικής Θράκης στο οθωμανικό κράτος, παρά την έξαψη του βουλγαρικού-τουρκικού και ελληνικού εθνικισμού, συνεχίζει να οικοδομείται από τη θρησκευτική συνείδηση και την υπαγωγή σε θρησκευτικές έδρες³⁸. Δηλαδή ως

34. Για την αντιπαράθεση βλ. Μ. Χρυσανθόπουλος, «Ρευστή ταυτότητα και εσωτερική ετερότητα: έξω και μέσα Έλληνες στον ύστερο 19ο αιώνα», *Γράμμα* 6 (1998), σσ. 31-60. Για την ιστορική διάσταση του ζητήματος: Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1988, σσ. 65-92.

35. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, σύγγραμμα περιοδικόν, τόμ. ΚΗ' (1904), σσ. 5-6· Μ. Φ. Δραγούμης, *Ογδόντα πέντε δημοτικές μελωδίες...*, ό.π., σ. 9.

36. Για το πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με τη λογοτεχνία του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού βλ. Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1980, σσ. 28-50.

37. Βλ. Γ. Παπακώστας, *Το περιοδικό Εστία και το διήγημα*, ό.π., σσ. 76-87.

38. Π. Κιτρομηλίδης, «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999, σσ. 103-117· Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος-αρχές 20ού αιώνα)», στο *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα

Έλληνες εκλαμβάνονται οι ορθόδοξοι πατριαρχικοί ανεξαρτήτως της όποιας εθνικότητάς τους. Συνεπώς, το εθνικό όραμα των μορφωμένων της οθωμανικής Ανατολής συμπυκνώνεται πρωταρχικώς στη διάδοση της ελληνικής παιδείας και δευτερευόντως στην απελευθέρωση εδαφών με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό. Επισημαίνουμε ότι ο Ι. Δραγούμης και ο Ν. Ανδριώτης κατέκριναν τον Φαρδύ πως έμεινε ασυγκίνητος από τη Μεγάλη Ιδέα³⁹. Το άνοιγμα της αρχαΐζουσας κοινότητας των λογίων της Κωνσταντινούπολης στις τοπικές διαλέκτους, απαραίτητη προϋπόθεση για την ηθογραφία, συντελείται από διαφορετικούς, μη λογοτεχνικούς, δρόμους, π.χ. μέσω του Ζωγράφειου Αγώνα για «συλλογές γλωσσικής ύλης», ήδη από το 1870⁴⁰.

Όμως αυτή η κατάσταση επιτρέπει στον Φαρδύ και σε άλλους πολύ πιο αξιόλογους «ομογενείς» πεζογράφους, όπως ο Γ. Βιζυηνός, ο Δ. Βικέλας⁴¹ ή η Α. Παπαδοπούλου, να ξεκινήσουν από εκεί όπου κατέληξε η ελλαδική ηθογραφία, δηλαδή από την απεικόνιση της μη ιδανικής όψης της πραγματικότητας, αγροτικής ή αστικής. Εφόσον ο Νικόλαος Β. Φαρδύς ουσιαστικά δεν πρόλαβε να συγκροτήσει τη λογοτεχνική του φυσιογνωμία, η ενδιαφέρουσα κριτική στάση των αφηγημάτων του μπορεί να ερμηνευτεί μόνο στο πλαίσιο ενός κοινωνικού/ρεαλιστικού ρεύματος της ηθογραφίας, που φαίνεται να επικράτησε στον έξω ελληνισμό της τουρκοκρατούμενης Ανατολής και το οποίο ίσως δεν αναλύθηκε όσο έπρεπε από τη φιλολογική έρευνα.

Θανάσης Β. Κούγκουλος
Ελλάδα

Ερευνών, 2000, σσ. 169-195. Ο ίδιος ο Φαρδύς υπερασπίζεται περισσότερο τη θρησκευτική ομοιογένεια του οθωμανικού ελληνισμού έναντι της εθνικής του αφύπνισης στο άρθρο του «Θρησκεία και Εθνισμός των υπό τους Τούρκους Ελλήνων», εφ. *Νέα Ημέρα* (Τεργέστη), 8 Απριλίου 1893.

39. Ι. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, ό.π., σσ. 95-98· Ν. Ανδριώτης, «Νικόλαος Φαρδύς...», ό.π., σ. 1025.

40. Για τον Ζωγράφειο Αγώνα και τα γλωσσικά παρεπόμενά του βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, σσ. 121-131.

41. Ο Φαρδύς είχε προσωπική επαφή με τον Δ. Βικέλα, όπως προκύπτει από την αναγραφή του ονόματός του δευτέρου με λατινικούς χαρακτήρες και της διεύθυνσής του στο Παρίσι σε χειρόγραφο κατάλογο αποδεκτών του παιδαγωγικού εγχειριδίου του Σαμοθρακίτη Σχολικών Ανάγνωσμα. Το απολυτήριον του Γυμνασίου μάθημα ήτοι οδηγός των νέων εισερχομένων εις την κοινωνίαν, Σμύρνη, 1898.